

'Jij lieve, grote, goede'

Etty Hillesum bereidt zich voor op afscheid van Julius Spier

Marleen Stelling

Inleiding

Ik heb eens geschreven dat ik jouw leven wilde lezen tot en met de laatste bladzijde. Nu heb ik je leven ten einde gelezen.¹

Het is het najaar van 1942, 15 september om precies te zijn, als Julius Spier zijn laatste adem uitblaast. Hij en Etty Hillesum leren elkaar anderhalf jaar eerder kennen. De tussenliggende periode is een tijd vol telefoontjes, lessen en levenslessen, brieven, worstelpartijen en liefdevolle gebaren.

Zowel Spier als Hillesum weet de maanden voor Spiers overlijden dat hun vaarwel niet lang meer op zich laat wachten². Hoe gaat Hillesum daar mee om? Hoe draagt zij het besef dat Spier, haar zo dierbaar, niet lang meer bij haar zal zijn? Ze laat het ons zien in cahier tien. Het is het laatste schrift waarin zij schrijft voordat Julius Spier sterft³.

Iemand die Hillesum dwars door de tijd heen inspireert, is de vroeg middeleeuwse Aurelius Augustinus. Ook hij krijgt te kampen met een verlieservaring. In *Belijdenissen* vertelt Augustinus over de rouwperiode die volgde op het overlijden van een vriend. "Aan alle kanten zochten mijn ogen naar hem en ze kregen hem niet"⁴. Het verlies van een dierbare gaat in zijn geval gepaard met een zoektocht naar zijn identiteit. "Ik was voor mijzelf een grote vraag geworden en ik bleef mijn ziel maar ondervragen waarom ze bedroefd was en mij zo diep ontstelde"⁵.

Voor wie weet wat rouwen is, zijn dit herkenbare woorden. Neem rouwen als gevolg van overlijden, van het einde van een relatie, een vriendschap. Rouwen om wat had kunnen zijn, maar niet is. Om alles wat potentie had, maar zich niet actualiseert. Verdriet, omdat het toekomstbeeld dat je jezelf hebt geschapen, een luchtkasteel blijkt.

Zou Hillesum zich in de woorden van Augustinus herkennen nadat haar minnaar, vriend, leraar is overleden? Misschien wel. Misschien zou zij zichzelf recapitulerend nuanceren, wanneer we het haar op de vrouw af hadden kunnen vragen. We weten het niet. In cahier tien lijkt een andere innerlijke beweging sterker te zijn⁶. Hillesum vertoont geen tekenen van existentiële crisis, van

¹ *Het Werk*, 545; 16 september 1942.

² Dan wel door de mogelijkheid opgepakt te worden, dan wel door de kans op overlijden.

³ Hillesum schrijft in dit schrift van 3 tot en met 29 juli 1942. Daarna houdt zij anderhalve maand geen dagboek bij. Natuurlijk zijn de tekenen van kracht rondom naderend afscheid ook in eerdere en latere cahiers te ontwaren, maar omdat het tiende cahier het laatst geschreven document vóór het overlijden van Julius Spier op 15 september 1942 is, kies ik ervoor mij hiertoe te beperken. Uit de andere schriften citeer ik sporadisch.

⁴ Aurelius Augustinus, *Belijdenissen*, vertaald door Gerard Wijdeveld, Amsterdam: Ambo|Anthos, 1997, 84.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Ik zeg: 'lijkt'; ik brand mijn vingers liever niet aan spreken in algemeenheden over een vrouw die met zo veel oog voor detail haar innerlijke en uiterlijke wereld onderzoekt en omschrijft.

wanhoop, maar van gelaten kracht, doorleefd vertrouwen, bezielde wijsheid.

Buber

Hillesum neemt afscheid van Spier als zij 28 is. Haar rust en kracht leunen niet zozeer op ervaring. “Ik heb nog nooit een doode gezien”, schrijft zij enkele maanden vóór zijn sterven⁷. Haar houding ten opzichte van de dood noemt Hillesum “maagdelijk”⁸. Op de dag dat Spier overlijdt, zou zij op haar eigen woorden teruggrijpen en beseffen: “Maar dat jij nu de eerste dode bent, die ik zien zal, ik voel dat toch als iets heel zinrijks en groots”^{9,10}.

Waarop is Hillesums kracht vlak vóór en na de sterfdag van Spier dan wel gegrond? Wellicht op het zeer voldane en bevredigde gevoel waarmee zij mag terugkijken op het contact dat de twee hadden. De anderhalf jaar waarin zij Spier heeft gekend, was de meest turbulente, rijke periode uit haar leven. Het zou “een heel leven van lijden en ondergang [...] kunnen goedmaken”¹¹.

Joods filosoof en eeuwgenoot van Hillesum, Martin Buber, vindt de grond van het bestaan in de relatie. “Alle werkelijke leven is ontmoeting”, lezen we in *Ik en Gij*¹². Hij introduceert in dit boek twee ‘grondwoorden’, woordparen. Met deze grondwoorden maakt hij onderscheid tussen twee manieren om met je omgeving in contact te treden.

‘Ik-Het’ is het eerste grondwoord en betekent: beschouwen, je tot een object verhouden, het kunnen omschrijven, zonder jezelf daarin te betrekken. Het tweede grondwoord, ‘Ik-Jij’, behelst het diepste wezen van ons bestaan. In de Ik-Jij-relatie manifesteert ons diepste zijn zich. Het overstijgt een subject-objectrelatie en verbindt ons werkelijk met elkaar. Die verbinding is zo bijzonder, dat het goddelijk is, een stukje van God zichtbaar maakt.¹³

De relatie met Spier moedigt Hillesum aan om zichzelf te leren kennen, te ontdekken en te herontdekken, uit te breiden wie zij wil zijn. We lezen het op veel plekken in de dagboeken, maar in het bijzonder laten woorden die Hillesum opschrijft in de nacht na Spiers overlijden dit zien. Zij toont zonder schroom haar liefde voor en dankbaarheid jegens Spier. “[...] jij lieve, grote, goede. [...] Die krachten, die mij ter beschikking staan, heb jij in me vrijgemaakt”¹⁴.

Het doet geen recht aan de rijkheid van Bubers filosofie, noch aan de complexiteit en dynamiek van een (liefdes)relatie op zich om de verstandhouding van Hillesum en Spier te etiketteren als ‘Ik-Jij’ dan wel als ‘Ik-Het’. De werkelijkheid, voor zover wij die kunnen achterhalen, is niet zo zwart-wit; eigenschappen van beide grondwoorden zijn in Hillesums representatie van de relatie terug te vinden. Wel is er een citaat van Buber dat ik in deze context

⁷ *Het Werk*, 489; 3 juli 1942.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Het Werk*, 546; 16 september 1942.

¹⁰ Op haar eigen manier doet Hillesum natuurlijk wel ervaring op. Zij weet naderende gebeurtenissen in de toekomst op die manier te doorleven, met aanverwante thema's ‘tot klaarheid te komen’, dat wanneer ze zich aandienen, zij een groot deel van de te verwachten emoties al heeft verwerkt. Ook op het afscheid met Spier bereidt zij zich op deze wijze voor, zie bijvoorbeeld *Het Werk*, 502; 6 juli 1942.

¹¹ *Het Werk*, 524; 15 juli 1942.

¹² Martin Buber, *Ik en Jij*, Utrecht: Erven J. Bijleveld, [1959] 1998, 17.

¹³ *Ibidem*, 7-43.

¹⁴ *Het Werk*, 545; 16 september 1942.

wil aanhalen:

Zoals het gebed niet in de tijd is, maar de tijd in het gebed, het offer niet in de ruimte, maar de ruimte in het offer – wie die verhouding omkeert, heft de werkelijkheid op – zo ook tref ik de mens, tot wie ik Jij zeg, niet aan in een ooit of een ergens.¹⁵

De relatie van Ik en Jij laat zich niet beperken door ruimte of tijd. Het bestaat ook niet bij de gratie van ruimte en tijd. Dit is gemakkelijk voor te stellen. Denk maar aan het voorbijvliegen van minuten tijdens een ontmoeting met een goede vriend. Of bedenk dat een diepgaande relatie ook kan standhouden als je elkaar voor korte of langere tijd minder vaak ziet.

De relatie tussen Hillesum en Spier was er één van mens tot mens – zij leerden elkaars wezen kennen. Die mate van diepgang brengt een immuniteit voor de tand des tijds met zich mee. Er is iets dat blijft, blijvend is, ook nadat de dood lijfelijke ontmoeting onmogelijk heeft gemaakt. Niet zomaar haalt Hillesum de metafoor aan van een vogel die zonder beperkingen altijd naar hem toe kan vliegen.¹⁶

Het doet denken aan andere zinnen die men – hoewel minder fraai verwoord – vaker hoort na het overlijden van een dierbare. ‘Hij is vast trots op je’, of: ‘Maar ze is niet weg, ze is er nog’. Of deze: ‘Hij leeft voort in je herinnering.’ Zinnen die troosten, maar vanzelfsprekend slechts een deel van de werkelijkheid laten zien. Immers, (naderend) afscheid nemen gaat bijna nooit zonder tranen, zonder verzet, zonder angst. Dit was bij Hillesum niet anders in de laatste maanden vóór Spiers overlijden. Een voorbeeld uit haar dagboek, geschreven op 6 juli 1942:

Toen ik gisteravond voor het open raam dat gesprek met hem had over de laatste en zwaarste dingen, waar het nu om gaat en in zijn vertrokken gezicht keek, toen kreeg ik het gevoel: vannacht zullen we in elkaars armen liggen en huilen. We lagen wel in elkaars armen, maar hebben niet gehuild. Alleen, toen zijn lichaam in de laatste extaze boven het mijne lag, toen steeg daar opeens een vloedgolf van verdriet, van gewoon-menselijk verdriet uit me omhoog en overspoelde me even en er was een medelijden met mezelf en met iedereen en daarmee, dat het alles zo moest zijn als het was.¹⁷

Het is een uiting van verdriet die wij, hoe invoelbaar (!), vaker terugvinden in cahier tien.¹⁸

Autonomie

¹⁵ Buber, *Ik en Jij*, 14.

¹⁶ *Het Werk*, 540; 28 juli 1942, 545; 16 september 1942.

¹⁷ *Het Werk*, 503; 6 juli 1942.

¹⁸ *Het Werk*, 497; 5 juli 1942, 500; 6 juli 1942, 513; 11 juli 1942, 522; 16 juli 1942, 523; 16 juli 1942, 527; 21 juli 1942, 534; 27 juli 1942, 539; 28 juli 1942.

De relatie tussen Hillesum en Spier is een verbintenis die vanuit haar gezichtspunt de dood overwint en blijft bestaan.¹⁹ Die ervaring moet haar hebben gesterkt. Hillesum schrijft bijvoorbeeld dat Spier krachten in haar heeft “vrijgemaakt”²⁰. Toch denk ik niet dat de aard van hun relatie haar sterke houding volledig verklaart. Immers: vrijmaken vooronderstelt iets dat op zichzelf staat, iets met een eigen kern; vanuit het niets kan men moeilijk iets beschikbaar maken.

De primaire grond van de verklaring van Hillesums kracht vind ik in het individuele, in haar autonomie. “Ik snijd de touwen door”²¹, schrijft ze daar bijvoorbeeld over, zich losmakend van “al het uiterlijke”²². Een houding die zij ook aanneemt ten aanzien van Julius Spier.

En toch moet ik hem ook loslaten. Ik bedoel dit: uit mijn liefde voor hem moet ik kracht en liefde putten voor ieder, die dat nodig heeft, maar mijn liefde en zorg voor hem mogen mij niet zózeer aanvreten, dat ik van al mijn krachten beroofd wordt.²³

In dit citaat reageert Hillesum op verdriet dat zij een dag eerder benoemt²⁴, terug te lezen in een hierboven genoemd citaat. Hillesum maakt duidelijk een proces door en weet zich groeiend autonoom op te stellen²⁵. Dat is een leerproces waar zij zich van bewust is.

Als een jaar geleden me gebeurd was datgene, wat er nu allemaal is, dan was ik zeker na 3 dagen in elkaar gezakt of had ik zelfmoord gepleegd of zou geforceerd opgewekt hebben gedaan. Nu is er zo een grote evenwichtigheid en zulk een draagkracht en een rust en een overzien van de dingen en ook iets vermoeden van samenhangen, ik weet niet, wat het is, maar ondanks alles: het gaat me zeer goed, mijn God.²⁶

Hillesum ziet – vooruitblikkend op wat er komt – het belang in van haar innerlijke zelfstandigheid. Niet alleen ten opzichte van Spier, maar ook jegens andere mensen om haar heen, jegens haar woonplek, haar spullen. Jegens alles dat haar vertrouwd is, maar in oorlogstijd dreigt te verdwijnen.

Haar innerlijke kracht maakt het daarnaast mogelijk om alle aspecten van het leven een plek te geven.²⁷ Ook de dood, een onderdeel dat in tijden van vrede, maar vooral ook in tijden van oorlog zijn ruimte opeist.

Het klinkt bijna paradoxaal: door de dood buiten zijn leven te sluiten,

¹⁹ *Het Werk*, 545; 16 september 1942.

²⁰ *Het Werk*, 545; 16 september 1942.

²¹ *Het Werk*, 528; 22 juli 1942.

²² *Idem*.

²³ *Het Werk*, 504; 7 juli 1942.

²⁴ *Het Werk*, 503; 6 juli 1942.

²⁵ *Het Werk*, 493; 4 juli 1942, 502; 6 juli 1942, 504; 7 juli 1942, 506; 7 juli 1942, 512; 11 juli 1942, 513; 11 juli 1942, 515; 11 juli 1942, 528; 22 juli 1942, 532; 25 juli 1942, 536; 27 juli 1942, 538; 28 juli 1942, 541; 28 juli 1942.

²⁶ *Het Werk*, 530; 23 juli 1942.

²⁷ *Het Werk*, 488; 3 juli 1942, 489; 3 juli 1942, 491; 4 juli 1942, 496; 5 juli 1942, 512; 11 juli 1942, 535; 27 juli 1942, 536; 27 juli 1942.

leeft men niet een volledig leven en door de dood binnen zijn leven op te nemen, verruimt en verrijkt men zijn leven.²⁸

Het verrijkt je leven door de dood een plaats te geven in dat leven, aldus Hillesum. Maar het maakt je ook zelfstandig, autonoom. Immers, als je beseft welke ervaringen en thema's ontegenzeggelijk deel uitmaken van het leven, wat er in een mensenleven gebeurt of kan gebeuren, dan bereid je je voor op de toekomst. Je creëert draagvlak om indien nodig op terug te vallen. Is het moment daar, dan reageer je niet als blind van emoties, verzink je niet in onwetendheid, maar word je gedragen door bewustzijn van 'de gang der dingen'. In dat bewustzijn is vervolgens weer alle ruimte om gevoelens en gedachten een plaats te geven.²⁹

De weg naar autonomie die Hillesum heeft afgelegd is bewonderenswaardig, maar lijkt ook, recapitulerend, simpelweg noodzakelijk. Was Hillesum innerlijk afhankelijk gebleven van Spier – zou zij het verlangen zich te willen "uitleveren" aan iemand³⁰, "alleen maar een stukje gekoesterd vlees" te zijn³¹, bij zich hebben blijven dragen – dan was zij nooit zo bewust geworden van de kracht die in haarzelf schuilgaat. Dat innerlijk vermogen houdt sterk verband met haar spirituele ontwikkeling. Immers: "[...] dat allerdiepste en allerrijkste in mij, waarin ik rust, dat noem ik 'God'."³²

Etty Hillesum doorliep in haar anderhalf jaar met Julius Spier een enorm leerproces en vond haar ultieme les in het dragen van zijn dood. Het is smartelijk en sterkend tegelijk. Spier leerde haar onafhankelijk te zijn en met zijn sterven werd duidelijk dat zij dit inderdaad was geworden. De ervaring Spiers overlijden te kunnen dragen moet in die zin ook vooral een bevestiging zijn geweest van de autonome positie die zij reeds had verworven.

Al met al is het niet verwonderlijk dat Hillesum na het overlijden van haar leraar de zinnen aan haar dagboek toevertrouwt, die zo vaak in één adem met haar naam worden genoemd. Dat zij het verlangen koestert om God "op te graven in de harten van anderen"³³, knielt voor "die grote hei" en weet "op iedere plek van deze aarde [...] thuis" te zijn³⁴, blijft kijken naar "de realiteit van die kleine rose-rode cyclame en van de grote horizon, die men toch altijd weer ontdekken kan achter de rumoeren en de verwarringen van deze tijd"³⁵. "Mijn 'doen' zal bestaan in er te 'zijn'³⁶, schrijft zij twee weken na Spiers overlijden, en niet te vergeten, die beroemde slotwoorden van haar dagboek: "Men zou een pleister op vele wonden willen zijn"³⁷.

Het is slechts een greep uit een schatkist vol doorleefde wijsheden waarmee Hillesum generatie op generatie blijft troosten en bemoedigen.

²⁸ *Het Werk*, 489; 3 juli 1942.

²⁹ *Het Werk*, 524; 16 juli 1942, 530-531; 24 juli 1942.

³⁰ *Het Werk*, 6; 9 maart 1941.

³¹ *Het Werk*, 112; 25 september 1941.

³² *Het Werk*, 549; 17 september 1942.

³³ *Het Werk*, 550; 17 september 1942.

³⁴ *Het Werk*, 555; 20 september 1942.

³⁵ *Het Werk*, 563; 24 september 1942.

³⁶ *Het Werk*, 568; 30 september 1942.

³⁷ *Het Werk*, 583; 13 oktober 1942.

Reflectie

“Toen Spier op 15 september 1942 in Amsterdam stierf, had Etty Hillesum zich inmiddels zo ontwikkeld dat zij zijn dood goed kon verwerken”, schrijft Smelik in *Het Werk*³⁸. Ik lees het in december 2013, ongeveer zeventig jaar nadat Hillesum zich aan haar dagboeken wijdt. Het befaamde egodocument gaat dan in bijna twintig talen de wereld over. De tijd waaruit de dagboeken stammen, wordt ‘de Tweede Wereldoorlog’ genoemd en generaties die vaker typen dan schrijven, groeien op.

Ik ben in die laatste maand van 2013 nog niet bekend met het werk van Etty Hillesum en kan mij niets bij Smeliks constatering voorstellen. Vooral omdat ik behoorlijk met mijzelf overhoop lig. Ik zit in de derde maand van mijn eerste fulltime dienstverband en word omringd door collega’s met meer ervaring, zowel in het leven als geheel, als op de werkvloer.

Het maakt mij onzeker, maar dat is ondergeschikt aan veelvuldig geëmmer met God. Waar hij in jeugd en puberteit een overduidelijk kader had geschapen van zonde en straf, van opoffering en beloning, daar lijkt geloven in hem nu onhoudbaar. Opoffering brengt niets dan uitputting en situaties die ik als ‘zonde’ beschouw, zijn er te over. Geloven in de oude God biedt in plaats van helderheid nog slechts een brei van niet te definiëren destructie.

Om maar te zeggen: ik had geen idee meer van wie ik was. Ik was niet mijn prestaties, niet een bevestigde vrouw, geen kind van God. Geregeld werd ik wakker met de vraag: Voor wie doe ik het eigenlijk? Niet voor geliefden, voor collega’s, voor mijn ouders, voor dat wat ik altijd God had genoemd.

Voor die ‘buitenkant’ had ik het wel steeds gedaan, constateer ik in die tijd, zonder zicht op alternatief. Augustinus schrijft daar over: “[...] ik was buiten, en dáár zocht ik U. Lelijk als ik was, stortte ik mij op de mooie dingen die Gij gemaakt hebt. Die dingen hielden mij ver van U verwijderd [...]”³⁹.

Maanden later nuanceer ik mijzelf. Ik besef dat ik ook heus wel heb geleefd voor wat ik geïnspireerd door mystici ‘God’ ben gaan noemen en voor wie ik in wezen ben. Maar in die wintermaand van 2013 zie ik alleen maar de loden deuren die de toegang tot mijn innerlijk huis versperren. Ik heb geleefd voor de wereld buiten mij en hoe meer ik buiten was, hoe meer verwaarloosd mijn thuis geraakte. De vervallen staat van mijn huis hield mij ook buiten, logischerwijs. Totdat de wereld om mij heen onstuimig werd en ik het pand waarin mijn ziel huist, werd ingedreven.

Later zou ik zelf ontdekken dat Smelik gelijk heeft wat Hillesums ontwikkeling betreft, maar op het moment dat deze zin in de biografie mij onder ogen komt, kan ik er met mijn hoofd niet bij. Begrijpelijk ook: ik was gewend om te leunen op wie zich om mij heen verzamelden. Krachtige persoonlijkheden aan wie ik mij wilde ‘uitleveren’ – een woord dat een jongere Hillesum mij aanreikt⁴⁰. Hoe kun je het overlijden verwerken, als iemand op deze manier aanwezig is geweest in je leven? Iemand aan wie jij je zo sterk hebt kunnen optrekken, iemand die jou zo veel leerde?

Het is begin april 2014, de lente na de zware winter, wanneer ik zelf al lezend ontdek over welke kracht Hillesum beschikt ten tijde van het afscheid van

³⁸ *Het Werk*, XVI.

³⁹ Augustinus, *Belijdenissen*, 241.

⁴⁰ *Het Werk*, 6; 9 maart 1941.

Spier. Ik lig op een steiger aan een meer vlakbij huis en ben aangekomen in het tiende schrift. Ik probeer met *Het Werk* de zon uit mijn ogen te houden. Niet ver weg dobberen eenden gemoedelijk kwakend op het wateroppervlak. Een zachte bries streelt mijn huid.

Niets dan vredigheid, zo lijkt het. Af en toe verlies ik zonneblind mijn zicht op de zinnen en neemt mijn concentratie af. Gedachten dwalen af naar de voorbije periode. Wintermaanden zijn wel vaker zwaar. Achteraf zie je pas hoe sterk je eigenlijk was, welk een kracht je kreeg. Zou dit hetzelfde zijn als Mozes die God alleen “van achteren”⁴¹ te zien krijgt? Ik las het onlangs in de laatste verzen van Exodus 33.

Een rukwind! Vanuit het niets. Voordat ik het doorheb, neemt een krachtige luchtstroom de kaft van *Het Werk* mee. Een enkel ogenblik later zie ik het mooie gezicht van Etty Hillesum drijven op de plek waar net nog inmiddels opgevlogen eenden tevreden hun bestaan vierden. Een hoofd vol vragen. Moet ik, bij wijze van beproeving, de kaft nu laten zinken? Moet ik Etty loslaten en daarmee haar voorbeeld volgen, laten zien na een zware winter net zo onafhankelijk te zijn als zij? Ik kijk achterom. Mijn blik kruist kort met die van enkele nietsvermoedende, voorbijlopende wandelaars.

Wanneer ik zie dat de kaft van het boek onder water begint te lopen, maakt vastberadenheid zich van mij meester. Jas en vest gaan uit. Ik haal mijn telefoon uit mijn broekzak en leg het toestel op de steiger neer. Voeten eerst – leren veterlaarsjes kunnen hopelijk heel wat hebben. Daarna volgt centimeter voor centimeter de rest van mijn lijf. Langzaam maar onontkoombaar dringt koud water door de vezels van mijn kleding heen en vindt het een weg naar mijn huidoppervlak. Een kreetje ontglipt mij. Ik zwem Etty tegemoet en grijp naar de kaft. Daar heb ik het.

Ik spartel terug, leg het stuk papier te drogen op de steiger en hijs mezelf het water uit. Zeiknat en hevig druipend. Wanneer ik omkijk, staart een groepje afgestapte fietsers naar mij en de plas water die mij omringt. Kijken jullie maar, denk ik. Ik trek mijn wenkbrauwen op en maak een geïrriteerd vragend gebaar. *Heb ik iets van jullie aan?* Ze stappen weer op en fietsen verder.

Ik besef dat ik mij met deze sprong autonoom heb getoond dan wanneer ik de kaft had laten zinken. Thuis laat ik de warme lucht van mijn föhn over Etty's gelaat gaan en plak ik de scheuren in het papier met tape weer aan elkaar.

Utrecht, 24 juni 2016

⁴¹ *De Nieuwe Bijbelvertaling*, vertaald door het Nederlands Bijbelgenootschap, Heerenveen: Uitgeverij NBG, 2004, 112.